

כשפים סגולות ומזיקים במשנת הרמב"ם

וקריאה חדשה בסוגיית "זוגות" בפרק ערבי פסחים

הקדמה

במסכת פסחים (קט, ב ואילך) אגב דין ארבע כוסות, עסקו חז"ל בענייני 'מזיקים', ובפרט בעניין החשש ל"זוגות", דהיינו שהעושה מעשיו באופן כפול - כגון השוטה שתי כוסות או ארבע - עלול להינזק. התלמוד דן בכך באריכות רבה, ומקדיש למעלה משלושה דפים לעניין זה.

מפשט הסוגיה עולה שחז"ל מתכוונים לחשש מזיקים ואיסור עשיית מעשים בזוגות כפשוטו, וכך נקטו חכמים רבים בדורות ראשונים ואחרונים כדלקמן. תפיסה זו, בפרט לאור המקום הנכבד אשר הוקצה לה, מעוררת תמיהה רבה. כל אדם משכיל וישר, אשר דבר ה' וכבוד חכמי האומה יקרים לו, דומני שמוצא עצמו נבוך בפשט הסוגיה. המבוכה גדלה שבעתיים בדורות האחרונים, בהם מוסכם שרוח הטומאה כבר עברה מן העולם. אם כן יש לשאול: וכי לחינם נקבעו הדברים בדפי התלמוד לדורות בידי רבינא ורב אשי¹? האם מי שזהו לימודו ביום מסוים, יברך על כך ברכות התורה?

אנסה לברר את העקרונות היסודיים העולים מהסוגיה, ודרכם לעמוד על היחס הנכון לכלל דברי חז"ל בענייני מזיקים כשפים וכדומה. בדרכי אנקוט בשיפולי גלימתם של חכמים, מימין ומשמאל². אקווה לחברם והיו לאחדים, ומדברינו כאן אחרים יהיו נלמדים.

א. שיטת הרמב"ם בעניין כשפים סגולות ומזיקים

1. כשפים והשפעת כוכבים הם הבל

שיטת הרמב"ם היא שענייני הכשפים והמזיקים אין בהם כל אמת אלא הבל הם. ההשפעות של תופעות מיסטיות שונות הנראות לעינינו אינן אלא השפעת כוח

1. ראו חזון איש (יורה דעה ה), שמה שנכתב לדורות בחתימת התורה שבעל פה נקבע על פי השגחה עליונה.

2. ראו מעשי הגדולים לחיד"א בע' רמב"ם ורמב"ן בשם מהר"ח"ו, ששורש הרמב"ם מפאה דריקנא דז"א השמאלית והרמב"ן מפאה הימנית.

הדמיון, ותופעות של הַשָּׂאָה עצמית (אוטוֹסוגסטיה). כך כתב הרמב"ם בפירושו למשנה בסנהדרין (ז, ט) בעניין "אוב" ו"ידעוני":

וכל מה שתראה באומרם 'מדבר' ו'שומע' בענין זה, אינו אלא שמיעת שווא מחמת הפעלת הדמיון בכך, כמו שקורה לבני אדם תמיד במקומות השוממין ובזמן הבדידות.

גם שימוש בקמעות דוחה הרמב"ם באופן נחרץ, בפירושו למשנה (ע"ז ד, ז):

הפילוסופים השלמים אינם מאמינים ב"טלאסם"³, אלא לועגים להם ולאותם החושבים שיש להם השפעה... שאני יודע שרוב בני אדם, ואולי כללם, נפתים אחריהם פתיות גדולה מאוד, וחושבים שהם דברים אמתיים, ואין הדבר כן. ואפילו טובים וחסידים מאנשי תורתנו חושבים שהם דברים נכונים, אלא שהם אסורים מטעם התורה בלבד, ואינם יודעים שהם דברים בטלים ושקריים... והם האנשים אשר רחק אברהם אבינו מהם, וחלק על דעותיהם הנפסדות... והם שיסדו את משפטי הכוכבים והכשפים והלחשים... והשרים והאוב והידעוני לכל מיניהם... והם שורש עבודה זרה וענפיה.

כיוצא בזה כתב הרמב"ם ביד החזקה (ע"ז יא, טז):

ודברים האלו (הכשפים) כולן דברי שקר וכזב הן... ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להמשך בהבלים אלו... כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן ומחשב בלבו שהן אמת ודבר חכמה - אבל התורה אסרתן - אינו אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת... אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות, שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל, שנמשכו בהן חסרי הדעת, ונטשו כל דרכי האמת בגללן.

יש לשים לב כי לדעת הרמב"ם יש חפיפה בין בערות לעבודה זרה, וכיוצא בזה בין חכמה לתורה. לא אסרה התורה דברים אלו אלא משום שהם הבל והם שורש ע"ז ואמונת הכוכבים. אלו המעשים שהיו נפוצים מאוד באזור בבל, ומהם רחק אברהם אבינו, וקרבו ה' לאמונת דת האמת.

2. גם לקמעות עם שמות קדושים אין משמעות

היה מקום לומר שכוונת הרמב"ם דווקא לקמעות שבהם מיוחסת השפעה לכוכבים ומזלות. הרמב"ם אכן מאריך בכמה מקומות להרחיק ולבטל את המחשבה של השפעת כוכבים ומזלות על האדם, כמו שכתב בפרק השמיני של הקדמתו למסכת

3. קמע לסגולה ובו צורות, אותיות, צרופים והשבעות. ראו עוד מורה נבוכים, א, סג; ובפיהמ"ש פסחים ד, י; חולין ב, ח.

אבות, וכן באגרתו המפורסמת לחכמי מונטפשליר בעניין ההבל שבאסטרוולוגיה⁴. גם בחלק ג של מורה נבוכים (פרקים כט-ל), האריך הרמב"ם לכאר הבליהם של "חכמי כת הצאבה" בבבל בימים הקדמונים⁵.

יכול הטוען לטעון שאין כוונת הרמב"ם לקמעות עם "שמות קדושים", אלא רק ל"טליסמאות" המתייחסים לכוכבים ומזלות. אך מה נעשה ולא כך עולה מדבריו במורה הנבוכים א', סא-סב. אחרי ביאור שמות ה' ותארו כתב:

ואל יעלו על לבך הזיות כותבי הקמיעות, ומה שתשמע מהם או תמצא בספריהם הטפשיים, שמות שהם מצרפים אותם, שאינם מורים על שום ענין כלל, ויקראו אותן שמות, ומדמים שהם צריכים קדושה וטהרה, ושהם עושים נפלאות, כל הדברים הללו סיפורים שאין ראוי לאדם שלם לשמעם, כל שכן לסבור אותם, ולא יקרא שם המפורש בשום אופן זולת זה השם בן ארבע אותות, הכתוב אשר אינו נקרא כפי אותותיו.

בפרק הבא הסביר עוד כיצד התגלגלה הטעות לדעתו:

וכאשר מצאו האנשים הרשעים הבערים את הלשונות הללו, מצאו מקום לשקר ולדבר, שמצרפים איזה אותות שרצו, ואומרים זה שם פועל ועושה אם נכתב או נאמר באופן פלוני. ואחר כך נכתבו אותם הכוזבים... והגיעו אותם הספרים לידי הכשרים החלשים הפתאים, אשר אין להם קנה מידה להבחין בין אמת ושקר והצניעות, ונמצאו בעזבונם וחשבו בהם שהם אמת. כללו של דבר 'פתי יאמין לכל דבר'⁶.

3. האם פסיקת הרמב"ם בעניין קמעות מעידה על דעתו?

אף כי ישנן הלכות בתלמוד הנוגעות לקמעות, והרמב"ם מביא אותן הלכה למעשה, אין בכך כדי להורות על יחסו העקרוני כלפיהם. פעמים רבות קמעות נזכרות בהקשר

4. אגרות הרמב"ם, מהדור' הרב שילת, ח"ב עמ' תעד-תצ.

5. הרמב"ם כאמור מזכיר פעמים רבות כי הבבלים היו שטופים בהבלי עבודת הכוכבים. כיוצא בזה כתב רמב"ן בתשובה: "הכשריים הקדמונים... הם שהתעסקו תחלה במזלות ושכתבו באותה חכמה ספרים" (שו"ת הרשב"א המיוחס לרמב"ן, סי' רפג). כיוצא בזה מספרים חז"ל ש"הכלדיים" נודעו כאסטרוולוגים. פסחים קיג, ב "מניין שאין שואלין בכלדיים", ובשבת קנו, ב מעשה בבתו של ר"ע שאמרו לה כלדיים שתמות ביום חתונתה ועוד. והכלדיים הם הפְּשָׁדִים (ביוונית: Χαλδαία באכדית: Kaldu ובתרגום השבעים: Chaldaeans). לכן דרשו חז"ל (שבת קנו, א) על אברהם אבינו: "ויוצא אתו החוצה... צא מאיצטגנינות שלך, שאין מזל לישראל!"

6. אכן ראו ב"שם הגדולים" הנ"ל בערך רמב"ם הערה צח, שבסוף ימיו השיג הרמב"ם חכמת הקבלה ואף עסק ב"שמות". אך איני מכיר שום רמז לכך בכתבי הרמב"ם המאוחרים, או בכתבי בנו ר' אברהם.

מעשי לפי הנוהג המקובל, כגון: "המפשיט מן העור כדי לעשות קמיע - חייב" (שבת יא, ה), או "כשיכנס התורם לתרום, לא יכנס בכגד שאפשר להחכות בו כסף ולא במנעל ולא בסנדל ולא בתפלה ולא בקמיע, שמא יחשדו אותו העם, ויאמרו החביא ממעות הלשכה תחתיו" (שקלים ב, י) וכיוצא באלו. מובן שאין לראות בדבריו יותר מאשר התייחסות פרגמטית, בהתאם למציאות שבה אנשים מייחסים חשיבות לקמיעות או חשש מציאותי וכדו'.

אלא שהגמרא במסכת שבת (סא, א) מבארת כי היתר המשנה לצאת לרה"ר בקמיע הוא דווקא בקמיע מומחה, שהוכיח את עצמו שלוש פעמים, ובהתאם לכך פסק הרמב"ם: "ויוצאין בקמיע מומחה. ואי זה הוא קמיע מומחה? זה שריפא לשלשה בני אדם או שעשהו אדם שריפא שלשה בני אדם בקמיעין אחרים" (שבת יט, יד). האם מדובר בפסיקה הלכתית הנותנת מקום להשפעת הקמיע?

ניתן לפרש את דברי הרמב"ם בשני אופנים. באופן פשוט היה מקום לפרש הלכה זו כמבטאת השקפת עולם אמפירית לפיה יש לשפוט את הדבר בהתאם להוכחת יעילותו בפועל, ולא לפי דעה קדומה כלשהי. כך נראה שהבין בדבריו הרשב"א בתשובה⁷, וכך עולה לכאורה מדברי הרב במורה נבוכים (ג, ז):

ואל יקשה עליך אותן שהתירום (לצאת בהם בשבת) כגון מסמר הצלוב ושן השועל, כי אלה באותן הזמנים חשבו בהן שהוכיחם הניסיון, ולכן נעשו משום רפואה, והרי הן כמו תליית ה"פאוניא" על הנכפה ונתינת צואת כלב לנפיחות הגרון... שכל דבר שנתאמת ניסיונו כגון אלו, ואף על פי שאין ההיגיון מחייבו - מותר לעשותו, והרי הוא משום רפואה, והרי הוא ככל המרפאים את המעיים.

אולם יש לשים לב היטב להמשך דברי הרמב"ם שם: "והבן אתה המעיין את המופלאות הללו שבדברי והישמר בהן, כי לוויית חן הם לראשך וענקים לגרורותיך". הרמב"ם מדבר אלינו כממתיק סוד, ורומז לכוונה נסתרת העומדת ביסוד דבריו. בנוסף לכך יש לשים לב שהרמב"ם הקדים וכתב שם באופן ברור לאסור מדאורייתא כל רפואה סגולית:

ולהרחיק מכל מעשה הכשוף, הזהיר מעשות דבר מחוקותיהם... כל מה שיאמר שהוא מועיל ממה שלא יגזור אותו העיון הטבעי, אבל נוהג לפי דעתם, כמנהג

7. שו"ת הרשב"א ח"א סימן תיג: "מתוך דבריו נמצינו למדים, שכל דבר שנמצא בו תועלת באמת אינו בכלל מה שאסרה תורה מאי זה צד שיהיה, בין מסגולה אמיתית שנמצאת בהן בגופן בין שנתאמת מצד הניסיון". אך הרשב"א נשאר נבוך בדעת הרמב"ם, שהרי משמע ממקומות אחרים שאוסר כל דבר סגולי שאינו מוסבר ע"פ ההגיון הרפואי כדלקמן, וסיים דבריו: "הנה שאסר לנו אפילו מה שיש בו תועלת מצד הסגלה כל שאינו גוזר אותו העיון הטבעי, ונשוב לאסור מסמר הצלוב משום דרכי האמורי אחר שהתרנו אותו. לא ידענו אי זה ניקח בידנו למעשה מדברי הרב...".

הסגולות והכוחות המיוחדות, והוא אמרו 'ובחקותיהם לא תלכו', 'ולא תלכו בחקות הגוים', והם אשר יקראום ז"ל 'דרכי האמורי', מפני שהם סעיפי מעשה המכשפים, שהם דברים לא יגזרם היקש טבעי... ואמרו בפירוש: 'כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי', רוצים בזה שכל מה שיגזרהו העיון הטבעי הוא מותר, וזולתו אסור.

אם כן, דעת הרמב"ם שכל דבר שאין לו הסבר לוגי אלא סגולי, הרי הוא בכלל האיסור של "דרכי האמורי". כיוצא בזה פסק הרמב"ם בפירוש המשנה בשלהי מסכת יומא (ח, ד), שאין לעבור על איסור תורה אלא מחמת הנחיה רפואית מדעית, אך לא מחמת רפואה סגולית:

אין הלכה כר' מתיה בן חרש שהתיר להאכיל את האדם ביום צום כפור יותרת כבוד של כלב שוטה אם נשך, מפני שאינו מועיל אלא בדרך סגולה. וחכמים אומרים אין עוברין על מצוה אלא ברפוי בלבד שהוא דבר ברור שההגיון והנסיון הפשוט מחייבים אותו, אבל הריפוי בסגולות לא, לפי שענינם חלוש לא יחייבהו ההגיון, ונסיונו רחוק, והיא טענה מן הטוען בה, וזה כלל גדול דעהו⁸.

עיון בפירוש המשנה במסכת שבת (ו, י) יראה שלא השקפה מדעית אמפירית עומדת ביסוד שיטת הרמב"ם, אלא הגדרה סובייקטיבית של הדבר כמלבוש וצורך הגוף בהתאם לדמיונו של האדם. המשניות שם עוסקות בהיתר יציאה לרשות הרבים בסגולות למיניהן, ביניהן קמע, שן שועל, מסמר הצלוב ועוד. בהקשר לכך כתב הרמב"ם שם:

ושן של שועל - משתמשים בו לשינה. אם לוקחים שן של שועל חי ותולים אותו על מי ששינתו מרובה מתעורר. ואם לוקחים משועל מת עושה ההיפך. וכן מדמים בעלי הסגולות שאם לוקחים מסמר מעץ הצלוב ותולים על מי שיש לו קדחת תמידית מועיל לו. והלכה כר' יוסי (שמותר לצאת בזה לרה"ר בשבת), לפי שהכלל אצלנו כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי, ולא עליו אמר הכתוב: ולא תלכו בחקות הגוי וכו'.

הרמב"ם מודע שאין בזה ממש, אלא שכך "מדמים בעלי הסגולות", וכמו שכתב בקטע ממורה נבוכים שראינו לעיל: "חשבו בהן שהוכיחם הניסיון". דהיינו, יש כאן דמיון שווא ולא אמת מוכחת. הדבר ברור שפסיקתו שמותר לצאת בשן שועל ובמסמר הצלוב בשבת, אין זה משום שסגולות אלו מועילות באמת, אלא שכיוון שלפי דמיונו של האדם הדבר עוזרו, אין זה נחשב למשא אלא למלבוש וצורך הגוף.

8. ראו יומא דף פג, א במשנה וברף פד, א בגמרא. כיוצא בזה השמיט הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות יד, טז את היתרו של רבי מתיא בן חרש.

אלא שבנוסף התנה הרמב"ם בדבר: "והוא שיאמרו הרופאים שהוא מועיל". כלומר מצד הלכות שבת הדבר אכן נקרא מלבוש בהתאם לדמיונו של האדם, אך כדי שלא יהיה בדבר איסור מצד חוקות הגויים ודרכי האמורי, דרש הרמב"ם שעל כל פנים הוא ייחשב כמועיל גם לפי הסכמת רופאי התקופה. הרמב"ם אמנם כתב כך רק לגבי שן שועל ומסמר הצלוב, משום שבנוגע לקמע שאינו עניין רפואי ואין לקבל עליו חוות דעת רפואית, אין אינדיקציה אלא הניסיון בפועל כפי שנקטו בגמרא⁹.

4. יחס הרמב"ם לאגדות חז"ל על המזיקים

מצאנו בחז"ל פעמים רבות שמזכירים שדים ומזיקים כתופעה ממשית ומוכרת¹⁰. השקפה זו הייתה נחלת רבים בזמן הקדום, ובעיקר אצל כת ה"צאבה" באזור בבל, כפי שכתב הרמב"ם במורה נבוכים בטעם איסור אכילת דם:

דע כי ה"צאבה" היה הדם אצלם טמא מאוד, ועם זאת היו אוכלים אותו פְּדָמוֹתָם שהוא מזון השדים, וכאשר אכלו מי שאכלו כבר נתחבר עם השדים... כפי שמדמים ההמון מענייני השדים... ויבואו אליהם בדמיונם אותם השדים בחלום, ויודיעום נעלמות ויעזרו להם. כל אלה השקפות שהלכו אחריהן באותן הזמנים, והיו חשובות מפורסמות, לא היה ספק אצל ההמון באמתתן!¹¹

הרמב"ם, נאמן להשקפתו השכלתנית, רואה בעניין השדים הזיה ודמיון ואינו מרבה להזכירו. דבריו במורה נבוכים (א, ז) יכולים בהחלט לשמש צוהר למבטו הכללי בעניין זה:

נאמר באדם: ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו, וכבר קדם לך ענין צלם אדם ודמותו מה הם. נמצא שכל אותם בנים שקדמו לו לא הושגה להם הצורה האנושית באמת... אבל שת כיון שלמדו והבינו והגיע לשלימות

9. הסבר נפלא זה כתב הגאון רבי יהושע מקוטנא ב"שועות מלכו" על הרמב"ם שם: "לכאורה רופאים מאי עבדתיה... דהכי שאני, דע"י דאיתמחי נעשה דרך מלבוש, כמו שפי' ברש"י במכילתין סא, ב ד"ה אף על גב. ונראה דרבינו כתב זה (שצריך הסכמת הרופאים) מצד שלא יהיה בו מדרכי אמורי, ומפרש "כל שהוא משום רפואה" היינו שיש עליו הסכמת הרופאים שמועיל".

10. לדוגמה במגילה (ג, א) ובסנהדרין (מד, א) שאסור לאדם לתת שלום לחברו בלילה שמא "שד" הוא; בגיטין (סו, א) בעניין מי שהיה מושלך לבור שיש לחוש שמא "שד" הוא; בבבא קמא (כא, א) בעניין בית שלא גרים בו שיש בו מזיקים, שנאמר 'ושאיה יוכת שער', ופירש"י "שד" ששמו שאיה מכתת שער הבית; בקידושין (עב, א) שישמעאלים דומין לשעירים של בית הכסא, ופירש"י שמלובשים שחורים ודומים ל"שדים"; בסנהדרין (קא, א) אין שואלין בדבר "שדים" בשבת ואף בחול אסור מפני הסכנה; ועוד הרבה כיוצא באלו.

11. מורה נבוכים ח"ג פרק מו. הזכירו גם רמב"ן בפירושו התורה ויקרא יז, יא; יט, כו ובדבריהם יב, כב וגם הרשב"א בשו"ת ח"א תיג.

האנושית, נאמר בו: ויולד בדמותו כצלמו. וכבר ידעת שכל מי שלא הושגה לו הצורה הזו אשר ביארנו ענינה, שאינו אדם אלא בע"ח בצורת אדם ותכניתו, אלא שיש לו יכולת למיני הנזקים והמצאת הרעות, מה שאין כן לשאר בעלי החיים... כי המחשבה והסברה שהיתה מעותרת לו להשגת השלמות – אשר לא הושגה – משתמש בה במיני התחבולות המביאות לרע והמצאת הנזקים, וכאילו הוא דבר הדומה לאדם או חיקויו. וכן היו ולדי אדם הקודמים לשת. ואמרו במדרש: כל אותן ק"ל שנה שהיה אדם נזוף בהם היה מוליד רוחות, כלומר שדים, וכאשר נרצה הוליד דומה לו, כלומר בדמותו כצלמו¹².

הסברו של הרמב"ם לדרשת חז"ל מנוסח בעט ברזל חדה ושנונה. רוחות מזיקים ושדים הם נפשות גולמיות, שלא הגיעו לשלמותן האנושית, ועל כן הן מפנות את כוחותיהן לאפיקים שליליים, על כן הם נקראים "מזיקים". אכן אין יכולת היוזק כנזקו של האדם לעצמו ולאחרים.

5. הוויכוח אודות שיטת הרמב"ם

לאור משנת הרמב"ם, יכול כל משכיל להסביר בנקל מקומות רבים בתלמוד בדרך מופשטת דומה. אך אין להכחיש כי הרוח העולה מפשט דברי חז"ל במקומות רבים היא שהדברים כפשטם. כך כתב החוקר התלמודי הגדול מהרי"ץ חיות, לאחר סקירת דברי חז"ל והבדלי התפיסות בין הבבלי לירושלמי בזה:

מעניני המזיקין ועין הרע ורוח רעה, אשר בא מזה בש"ס, בלי ספק צריכין לקחת הדברים כפשטם, ואין לסבור בזה סברות, ולפרש בענין רחוק, אחר שפשטות הדברים מורים שהאמינו במציאותם, וספרו מהם טבעם וגדרם והלוחם וכו' והזכירו (שבת פו, ב) הרבה לחשים, וכן בריש מגילה וכו' וכן (גיטין סח, ב) לשבירי יומא וכו' וכן פרק ערבי פסחים הזכירו הרבה לחשים וסכנת זוגות, ובכולם אין היקש הטבעי גוזר אותם¹³.

כעין זה ובחריפות יותר כתב גם הרשב"ץ בספרו "מגן אבות":

אבל המתפלספים הסומכים בחקירתם, ולא השיגו לאמת אלו הנמצאות בכללם, הכחישום. וכבר נתאמת מציאות השדים בחוש, הזכירו אותם חז"ל במקומם; אשמדאי ויוסף שידא... וענין ההשבעות שמשביעין אותם. וכן חסידי אשכנז היו משתמשים בהם... וא"א להכחיש כל זה, וכן יש להמקובלים שמותם וחותמות השבעות... ועושים בהם מעשים נפלאים יוצאים מדרכי היקש... והמכחיש כל זה מכחיש האמת. וטוב היה להם למתפלספים לומר: לא השיג שכלנו זה, ואם

12. מורה נבוכים מהדו' הרב קפאח, עמ' קה.

13. "כל ספרי מהרי"ץ חיות", ירושלים תשי"ח, ח"א, פרק לא, עמ' שמא-שמב.

הוא אמת לא נכחיש אותו, אבל נאמר שלא ידענוהו. וראוי לכל אדם להכניע עצמו אל הקבלה אמתית, ולא יפתה למופתים¹⁴.

ידוע שיש מגדולי הראשונים שלא הלכו בדרכו של הרמב"ם. אין הדברים אמורים רק בגדולי חכמי אשכנז, שהיו רגילים מאד בהשבעות והנהגות עם שדים¹⁵, אלא אף גדולי חכמי ספרד חלקו על הרמב"ם, אף כי עשו זאת בכבוד הראוי. הרמב"ן בפירושו לתורה במקומות רבים מפרש עניינים אלו כפשוטם¹⁶, ואף השיב תשובה מפורטת שבה לא הסכים לדעת הרמב"ם בעניין, אלא קיבל את הפשט העולה מן התלמוד:

והרמב"ם ז"ל (הל' ע"ז יא, ט) כתב שכל העושה מעשה מפני האצטגנינות וכיון מלאכתו או הליכתו בעת שקבעו הוכרי שמים הרי זה לוקה משום לא תעוננו. ועוד האריך לומר שדברי הבל ושטות הם. והמאמין שיש בהם ממש בכלל נשים ועמי הארץ הם. ושמעתא כולה ליתא הכי¹⁷.

כיוצא בזה כתב רמב"ן בפירושו התורה בעניין מיני ניהושים, וכוונתו גם שם, כפי הנראה, להוציא ממשנתו הרציונלית של הרמב"ם:

ורבים יתחסדו בנחשים לומר שאין בהם אמת כלל, כי מי יגיד לעורב ולעגור מה יהיה. ואנחנו לא נוכל להכחיש דברים יתפרסמו לעיני רואים. ורבותינו גם כן יודו בהם, כמו שאמרו... כי עוף השמים יוליך את הקול, זה העורב... ועוד מוזכר מזה הענין בגמרא (גיטין מה, א). אבל יש לענין הזה סוד וכו'¹⁸.

בדרך זו המשיך גם הרשב"א, שכתב תשובה ארוכה מאוד בעניין זה לחכמי מונטפסליר שבצרפת. בתשובתו פורש הרשב"א בגילוי לב את לבטיו הרבים בסוגיה:

14. רשב"ן בספרו "מגן אבות" על פרקי אבות, חלק ב, ליוורנו תקמ"ה-1875 (צילום דפוס יחידי שלא צורף לח"א במהדורות אחרות), עמ' כא-כב.

15. כך כתב רמב"ן בתשובה המובאת לקמן: "שמעתי בכירור שמנהג אלמניי"ו (=אשכנז. ראה רד"ק לבראשית י, ג) לעסוק בדברי השדים ומשביעים אותם ומשלחים אותם ומשתמשים בהם בכמה ענינים". ואכן בספר חסידים ניתן לקרוא במקומות רבים מאד אזהרות סיפורים והנהגות בעניין שדים. אזכיר כמה ציוני מקומות ודומני שעיקרם (הסימנים לפי מהדו' הרב מרגליות, הוצאת מוסה"ק תשי"ז): סי' רפד, תסט, תעה, תשמו, תתשנג, תתנה. ראו עוד שם בהערות הרב מרגליות ומובאותיו מזוהר וספרים נוספים.

16. בפירושו לתורה ראו בראשית ד, כב; שמות ז, יא; שמות כ, ג; ויקרא יז, ז; דברים יח, ט; דברים לב, כא.

17. התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א המיוחס לרמב"ן סי' רפג. חלקים גדולים ממנה נדפסו בב"י יו"ד סי' קעט בשם הרמב"ן, נזכרה גם בשו"ת הרשב"א סי' תיג, ונדפסה עם הערות בתוך כתבי רמב"ן מהדו' שעוול ח"א, מוסה"ק ירושלים תשכ"ג, עמ' שעה-שפא.

18. רמב"ן בפירושו התורה דברים יח, ט.

כל ימי גדרתי בעדי ולא אצא חוץ מגררי לכל אשים דבורי כמה שרכו בו החקירות עד אמצא איש נבון וחכם להוציאני ממבוכות הנסתרות... כי רבה מבוכתם ונפלאה ממני אמתתם לאמר מצאתי און לי ויש דברים שאסמוך על יסודותם... פעם אחת שאלני אחד מאנשי החכמה אשר בארצכם על עשיית צורת אריה במתכת לרפואה. והתרתי כי אמרתי שאיני רואה שום איסור בעשיית הצורה לרפואה. והבאתי לו ראייה מסלע שעל גבי הצינית ששנינו בפרק כמה אשה יוצאה... ואמרתי שגם מורנו הרב הגדול רבינו משה בר נחמן ז"ל היה מתיר ועושה. ואין לנו גדול ממנו בחכמה ובמנין וביראת חטא... איני רואה שיאסרו לחלוטין כל הצורות וכל העונות וכל המעשים וכל הדבורים בכל ענין. לא משום לא תעוננו ולא משום לא תנחשו ולא משום מה שיראה כשוף או דרכי האמורי... לפי שאני רואה בדברי חכמי התורה, רצוני לומר בגמרא ובירושלמי דברים שהותרו מכללם כמו שאכתוב אליך. ומי יתן וידעתי חכם בארץ ואעשה לי רב עלי ואשמעיניה וישמיעני ובסתום חכמה בכל אלה יודיעני, ואדון בזה עמך. וגם הרב הגדול מורה צדק הרב רבינו משה ברבי מימון ז"ל. ולא כמשיב על דבריו ועל דבריך רק כחוקר ושואל אולי תמצא ארוכה למבוכה.

הרשב"א בתשובתו האריך להראות מדברי חז"ל במקומות רבים שתפסו הדברים כפשטם והקפידו בהם בעצמם. עוד כתב שאין לנו לשמוע לדברי הפילוסופים בזה, שהרי אנו מודעים לכך שיש דברים הפועלים בפועל אף שאין להם הסבר רציונלי ידוע. ובכלל כופר הרשב"א בשיפוטיות הרציונלית של הרמב"ם כשלעצמה:

ואני שואל כמסתפק בדברי הרב ז"ל מהו הדבר שיקראוהו הרב ז"ל שיגזרהו העיון הטבעי. אם מה שיגזרהו עיון חכמים שחברו ספרים בטבע כאריסטו וגאלינוס וחבריהם... וכל מה שלא השיג עיונם הוא בכלל איסור דרכי האמורי?!... כי באמת הדברים הפועלים בסגלה אין פעולתם בפלא מהם אלא בטבע מסוגל. רצוני לומר טבע לא ישיגנו עיון החכמים. ואולי אפילו החכם שבחכמים, לרוב העלם הטבע ההוא מכלל המין האנושי מצד שהוא אדם, כסגלת האבן השואבת (=מגנט) שהברזל קופץ עליה. ויותר מזה מורגל ביורדי הים באניות תוחבין מחט בחתיכת עץ צף על פני המים, ומראין לו אבן וישוט על פני המים עד שיפנה אל פני הסדן ושם ינוח. ולא ישיג עיון טבע זה כל חכם שבחכמים אלו של חכמת הטבע. ואם כן, אף כל המינין בעלי הסגולות בטבע הם פועלים כסמים והמסעדים, ואין בהם משום דרכי האמורי, כמו שאין בדברים המפורסמים המועילים לפי העיון הטבעי של אלו החכמים!¹⁹

19. זהו טיעון עקרוני: גם אם מובנת פעולת המגנט כיום, מכל מקום אף אחד בעבר לא שלל שימוש בו, גם כשלא הובן אופן פעולתו!

בדרך זו הלכו רבים מחכמי ישראל לאורך הדורות, שרבים מהם לא הסכימו עם משנת הרמב"ם, וטענו שהמשיך בה את קו מחשבתם הרציונלי של חכמי יוון, אך הזכירוהו והתעמתו איתו בכבוד²⁰.

6. המחלוקת בדעת הגאון מוילנא אודות הרמב"ם

השו"ע ביו"ד (קעט, ו) פסק בעקבות הרמב"ם שמותר ללחוש על מי שנשכו עקרב: "ואף על פי שאין הדבר מועיל כלום הואיל ומסוכן הוא התיירו, כדי שלא תטרף דעתו עליו". בהגהות הגר"א לשו"ע (שם ס"ק יג) נכתבה ביקורת על כך:

הרמב"ם, וכ"כ בפי' המשנה לפ"ד דעבודת כוכבים. אבל כל הבאים אחריו חלקו עליו, שהרי הרבה לחשים נאמרו בגמרא, והוא נמשך אחר הפלוסופיא הארורה, ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר. אבל כבר הכו אותן על קדקדו, שהרי מצינו הרבה מעשיות בגמ' ע"פ שמות וכשפים... והפלוסופיא הַטְּוֹ בְּרֹב לַקַּחַה, לפרש הגמרא הכל בדרך הלצי"י, ולעקור אותם מפשטן. וח"ו... אלא כל הדברים הם כפשטן, אלא שיש בהם פנימיות לא פנימיות של בעלי הפלוסופיא, שזורקין אותו לאשפה שהם חצוניות, אלא של בעלי האמת²¹.

לכאורה לפנינו ביקורת מפורשת של הגר"א נגד גישת הרמב"ם. אלא שיש ויכוח חריף בין תלמידי הגר"א, האם באמת כתב זאת הגר"א או שמא זהו שקר וזיוף. רש"י פ"ן בספרו "קריה נאמנה"²², מביא עדותו של הרב צבי הירש קצנלכוגן בשם ר' מנשה מאיליא (שהיה גאון עצום, מקורב ומוערך מאד אצל הגר"א) שלא יצאו דברים אלו מידי הגר"א כלל:

וראיתי להעתיק פה מכתב ידיד נפשי הרב הגדול וכו' מוהר"ר צבי הירש ק"ב ששלח לי כענין זה בלשונו ממש... באשר כבודו עוסק כעת בהדפסת ספרו היקר ומאד נעלה "קריה נאמנה" אמרתי אבוא עם הספר שני דברים בבקשה לקובעם

20. ראו עוד רבי חסדאי קרשקש בהקדמת ספרו "אור ה'", הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' ח: "הרב הגדול רבנו משה ברבי מימון אשר עם גודל שכלו והפלגת הקפתו בתלמוד ורוחב לבבו, הבין בספרי הפילוסופים וכמאמריהם פתוהו ויפת". ובספר "מגיד מישרים", גילויי המגיד למרן הב"י, פרשת ויקהל מהדו"ב: "וכי שכיבת הרמב"ם ז"ל נפיק לקדמותך, דמתרצית הלכתיה. ועל כן השתא מוליף עלך זכו. והא איהו במדרגת צדיקייא ולא כדאמרי הנך חכימי דאגלגל וכו'. דנהי דהכי אתגזר בגין קצת מילין דמליל דלא אתחזו, אבל אורייתא אגינת עליה, ואוף עובדוי טבין דמארי עוברין טבין הוה".

21. כיוצא בזה ביו"ד רמו, ד כתב הרמ"א בעקבות הרמב"ם בהל' יסוה"ת: "מותר ללמוד באקראי בשאר חכמות... וזהו נקרא בין החכמים טיול בפרדס" והשיג על זה הגר"א שם ס"ק יח: "אבל לא ראו את הפרדס לא הוא ולא הרמב"ם".

22. דפוס ראם, וילנא תר"כ עמ' 152 ובהוצאת פונק, וילנא תרע"ה, עמ' 160.

בתולדות הגר"א ובקורות ספריו זללה"ה, ולדעתי ראויים המה להסתפח אל ספרו הנ"ל, ומעיד אני עלי שמים וארץ שכנים דברי. הראשון כאשר יצקתי מים על ידי הרב הגאון מוהר"ר שאול זל"ה, שמעתי מפיו הקדוש, ששמע מהגאון ר' אליהו ז"ל (בהיותם יחד חוגגים ושמחים בשמחת בית השואבה) בזה הלשון: הלואי זוכיתי ויתנוני (לאחר מותי) בעולם הנשמות במחיצת הרמב"ם ז"ל, ולכל הפחות במחיצת הרלב"ג ז"ל. והשני שמעתי מפי הרב הגאון מוהר"ר מנשה איליער זל"ה שמה שכתב הגר"א כהלכות כישוף על הרמב"ם ז"ל שנמשך אחרי הפלוסופיא הארורה וכו'... וכמו כן מש"כ כהלכות כבוד רבו (יו"ד רמו ס"ק יח) על דברי הרמ"א "אבל לא ראו את הפרדס לא הוא ולא הרמב"ם" וכו' יעוי"ש, שאינם דברי הגר"א, ומעולם לא יצא מעטו ומפיו הקדוש דברים כאלה. ואיש אחד הגיה כל זה בביאור הגר"א בשעת הדפסה, והוא היה מכיר את האיש ואת שיחו.

אך בספר "עליות אליהו" דחה את דברי ה"קריה נאמנה", והביא מכתבו של ר"ש לוריא שהעיד שראה כתב ידו של הגר"א כתוב אות באות כהגהתו לשו"ע ביו"ד, ועל עדות הרצ"ה קצנלבוגן כתב שאינה קריאה נאמנה²³. לעומת זאת, הרצי"ה קוק זצ"ל אמר שקבלה בידו שהמובא בספר "קריה נאמנה" נאמן יותר ממה שמובא בספר "עליות אליהו", שכך קיבל מאביו שקיבל מהנצי"ב שקיבל מר' איצ'לה, שקיבל מר' חיים מוולאז'ין - שלא הגר"א כתב זאת²⁴.

הרצי"ה הוסיף וחדש בדעת הרמב"ם. לדבריו הרמב"ם אף אינו חולק על פשט דברי חז"ל, ובשום מקום לא כתב במפורש שאין שדים, ולא כפר במציאותם, אלא רק נמנע מסיבות חינוכיות עקרוניות להזכיר עניינים מיסטיים בספריו²⁵. לענ"ד אין זו הרוח העולה מכלל כתבי הרמב"ם.

לאור השקפת הרמב"ם, מתעצם הקושי בהבנת דברי חז"ל ובפרט הסוגיה בפרק ערכי פסחים, ושאלה גדולה היא האם נוכל למצוא פשר הולם לדברי חז"ל, או על כל פנים לדלות עקרונות רוחניים יסודיים העומדים ביסוד דבריהם.

23. "עליות אליהו" תולדות הגר"א, וילנא תרל"ד, עמ' יב-יג.

24. שיחות הרצי"ה לספר בראשית, פרשת וישלח, סדרה ב, עמ' 296, הערה 67.

25. ראו באריכות שיחות הרצי"ה, שם, עמ' 295-298. ושם כתב: "לפי האמת לא כתב הרמב"ם בשום מקום שאין שדים. הרמב"ם היה צדיק, גאון וקדוש, ולא יכול להיות שכפר בדברים שמוזכרים בגמרא... בשום מקום הוא לא כתב נגד מציאות של שדים... היה מוכן אצלו שבתור מחנך... הוא מחויב להשמיט דברים מסתוריים."

ב. פירוש המאירי לסוגיה בפסחים

1. המזיקים – תפיסה המונית שקשה היה לעוקרה
 רבי מנחם המאירי, מגדולי חכמי פרובנס בזמנו, נמשך בדרך כלל אחר שיטת הרמב"ם²⁶. על כן לא מפליאה היא דעתו ופירושו הנועז בסוגיה בפרק ערבי פסחים דף קט, ב:

בכמה מקומות ביארנו שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות. וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי, לא חששו בהם חכמים לעקרם, וכל שכן במה שהיה הרגילות אצלם בו כל כך, שהיה טבעם מקבל בענין חיזוק או חולשה. וכמו שהעידו בסוגיה זו: דקפיד קפדינן ליה, דלא קפיד לא קפדינן ליה. ומיין דברים אלו הוא שהיו רגילים להזהר מן הזוגות, וכשתקנו חכמים ארבע כוסות וכו' מצד אותם ההבלים הוצרכו לרוב רגילותם לתת טעם לדבריהם, והוא שאמרו ליל שימורים הוא, לילה המשומר ובא מן המזיקין... וכן אמרו שכוס של ברכה אחר שאינו מענין הסדר מצטרף לטובה, ר"ל לבטל תורת זוגות.

דברי המאירי חדים וברורים. לדבריו זוהי תפיסה שהייתה מקובלת מאוד בהמון באותם זמנים, וחז"ל לא יכלו ואף לא רצו לעוקרה, שכן יש לאמונה בכוחות אלו השפעה עצמית על נפש המאמין בהם. לכאורה קשה מאוד לקבל זאת כהסבר לדברי חז"ל. הרי רואים אנו בסוגיה כמה דנו ודשו חכמים בעניינים אלה, ולאורך כל הסוגיה סיפרו על מעשים שנהגו בעצמם, ולא רק ביחס להמון²⁷.

2. סיוע למאירי מפשט הסוגיה

אף על פי כן יש לסייע מגוף הסוגיה לדברי המאירי, שכוח ההיזק של המזיקים תלוי באמונת האדם בו. ראשית, כמו שהביא המאירי בעצמו ממסקנת הגמרא: "מאן דקפיד קפדי בהדיה". בזאת הורו חז"ל כי למזיקים יש שליטה רק על מי שמקפיד וחושש

26. בזמן המאירי היה ויכוח גדול אודות המורה נבוכים, וחרם שהטיל הרשב"א על לימודי הפילוסופיה. המאירי התנגד לחרם, ותמך בעמדת מגיני הרמב"ם. תשובתו בעניין נדפסה בסוף פירושו למסכת אבות, הוצאת מכון אופק, ירושלים תשנ"ח. ראו עוד משה הלברטל, בין תורה לחכמה: ר' מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרובנס, הוצאת מאגנס 2003.

27. רב חנניא בר ביבי היה יוצא מביתו בין כוס לכוס כדי שלא יצטרפו; רבא היה מונה את מספר הכוסות בעזרת קורות ביתו כדי להיזהר מזוגות; כשהיו רוב נחמן שותים, היו קרוביהם מחזיקים בידיהם כוסות אחרות כדי שלא יצטרפו לזוגות; רב דימי מנהרדעא נזהר אפילו בשנתות למדידת היין בחביות שלא תהיינה בזוגות, והיה מעשה ופקעה החבית.

להם, והרי זה כאילו שנאמר שאין להם מציאות עצמית, אלא בתודעת האדם המזיק את עצמו. בלשון אחר: אין אלו מזיקים "אובייקטיביים" אלא "סובייקטיביים"²⁸.

כיוצא בזה אמרו: "במערכא לא קפדי אזוגי" (ק', ב), וגם זו ראייה שהחשש תלוי בנטיית האדם, שהרי לא תלו זאת בקדושתה של א"י אלא באי ההקפדה של בני א"י. המעיין בסוגיה המקבילה בתלמוד ירושלמי יראה שאכן לא הזכירו כלל עניין זה שהאריך בו כל כך הבבלי, משום שלא הקפידו בני ארץ ישראל בכלל זה. האריך בהשוואה זו מהרי"ץ חיות במאמרו "מבוא התלמוד"²⁹, וציין שקיים הבדל גדול מאוד בין חכמי א"י לחכמי בבל בכל עניין השדים והכשפים³⁰. וכבר הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם שאמונת שווא זו היא מסורת קדומה אצל הבבלים הקדמונים.

עוד יש לסייע לדברי המאירי, מהמבואר בסוגיה (ק', א) שהיה החשש פוחת והולך במרוצת הדורות. עולא אמר שבעשרה אין חשש זוגות. רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרו שבשמונה אין חשש. אחריהם אמרו רבה ורב יוסף שבששה אין משום זוגות, ואביי ורבא פסקו שאף בארבעה אין. העיר הרשב"ם בזה הערה נפלאה: "כמו שהיו הדורות זו אחר זו, היו מקילין בזוגות והולכין ופוחתין". תפיסתם של בני בבל הלכה והשתנתה, וכפי התקדמות הדורות כך היו מקלים יותר ויותר!

יתרה מזאת מצאנו בדברי רב האי גאון. בסוגייתנו (ק', ב) הובא: "אמר רב חנינא בריה דרבי יהושע: איספרגוס מצטרף לטובה, ואין מצטרף לרעה". בספר "הערוך" בערך "אספרגוס" כתב בשם רב האי גאון שאספרגוס בלשון יווני הוא יין ששרו בו מיני כרוב, וכתב עוד הערוך: "ואמר הגאון: הני מילי דאמירן ביה, משום סכנת מזיקין דהוו נהיגין ביה, והשתא לא נפיש כי ההוא עידנא". אם כן מעיד הגאון שלא שכיחים בימיו מזיקים כפי שהיה בעבר, וגם זאת ניתן להסביר כתוצאה משינוי בתפיסה האנושית.

28. כיוצא בזה אמרו חז"ל במדרש על לבן שהיה קוסם ובאמצעות התרפים ידע הנסתרות, ובזוהר א, קסד הוסבר שרחל ישבה עליהם בדרך בזיון ובוזה איבדו את כוחם. ראו עוד הרב אביגדור נבנצל, שיחות לספר בראשית, "אלופים לראש", ירושלים תש"ן עמ' רג-ריב. מאידך גיסא נראה שבעל ספר חסידים פירש מימרא זו באופן הפוך: פעמים רבות בספרו מדגיש שאין להתגרות בשדים (מהדר' מרגליות סי' רד, רה, תסט, תקכו) וכתב: "אין השדים מתגרים אלא במי שמתגרה בהם, כגון שכתב הוא או אבותיו קמיעות" (תסט).

29. "כל ספרי מהרי"ץ חיות", ירושלים תשי"ח, ח"א, פרק לא, עמ' שמא-שמב.

30. כיוצא בזה כתב בשו"ת עזרת כהן (סי' ו) בעניין החשש משידוכי שני אחים לשתי אחיות, דבר שנזכר בצוואת רבי יהודה החסיד. הראי"ה כתב שיש להקל בא"י, שבה אין כוח ושלטיה לפגעים וכוחות חיצוניים. כמוכח ממסכת ברכות (מד, ב), שבעיר גופנית היו שמונים זוגות אחים כהנים הנשואים לשמונים זוגות אחיות כהנות. ראה עוד הערת הרצי"ה שם עמ' תה.

ראוי להביא כתנא דמסייע את דברי מהר"י חאגיז בפירושו "עץ חיים" למשנה³¹, שכתב עוד לפני כארבע מאות שנה דברים חשובים על הנוכח במשנה בסנהדרין בעניין אוב וידעוני:

וכבר כתבתי בספר צרור החיים שלי, שנתן הקב"ה כוח בחיצוניים לפעול בעולם, ולפעמים מכחישים פמליא של מעלה... אבל בטלו כוחות אלו בזמן הזה, ואין שם מי שיעשה מעשה מאלו כי הכל הבל. ונשאר הדמיון לבד, שמדמה קצת לבני אדם הטפשים... וחקרתי ודרשתי לראות היש משכיל. הכל סר יחדיו נאלחו'. אין גם אחד שיעשה. וזיל הכא קא מדחי לה. וכבר כתב מזה גבר חכם בעוז בדורנו, שפשפש בכל העולם כולו ממקום למקום ומעיר לעיר אין לדבר סוף, ולא מצא שמץ דבר מאלו. ואם ימצא איש אמונה בארץ, יאמר: כך שמעתי אבל בעיני לא ראיתי... ואף על פי שנשתיירו קצת בין הנכרים, והיו עדיין בזמן הגמרא נשמרים מהם, היו הולכים ומתמעטים, עד שאבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו נסתרה. ואפשר דהיינו 'ואין אפור ותרפים', עיין עליו³².

יתרה מזו הובא בסוגיה בפסחים (קי, א): "אמר רב יוסף, אמר לי יוסף שידא: אשמדאי מלכא דשידי ממונה הוא אכולהו זוגי, ומלכא לא איקרי מזיק". משמע מדברי רב יוסף שיש סברה שלא לחוש כלל לזוגות, וכך פירש רש"י: "לא אתקרי מזיק - ולא חיישינן לזוגות"³³. הסבר מעניין כתב בספר חסידים: "אשמדי קפיד אמאן דשתי זוגי. שאומר: אם היה אדם יוכל לשתות כל מה שבעולם שלא היה נשאר בעולם כלום, היה עושה". משמע שסיבת ההקפדה היא משום שזהו ביטוי לגרונות ורעבתנות של השותה, וכאילו שנאמר שחכמים קראו לאדם להיות בשליטה עצמית בעת האוכל. כעין זה כתב בהמשך לגבי ביזוי פירורי האוכל: "ומטעם זה שידא דעניות קפיד על הפתיתין והפירורין הנידושין ברגלי בני אדם. שאומר אחר שמילא כרסו דורך ברגליו מה שנשאר מפיו. אם היו יכולים להשחית כל מה שיש בעולם היה עושה. לכן מענה (=מעני) אותו". אלא שעצם הידיעה אודת אשמדאי צריכה הסבר, שהרי אם תלוי הדבר ב"מלך השדים" כל שכן שיש לחשוש, כמו שמקשה הגמרא מיד. גם זהותו של מביא הידיעה - רב יוסף בשם יוסף שידא - מצריכה בירור. ניכר שרב הנסתר כאן על הגלוי, ודברים בגו, נבארם בע"ה בהמשך.

עוד יש לסייע לשיטת המאירי מפשט סוגייתנו (קי, א): "אמר עולא: עשרה כוסות אין בהם משום זוגות. עולא לטעמיה, דאמר עולא, ואמרי לה במתניתא תנא: עשרה כוסות תיקנו חכמים בבית האבל. ואי סלקא דעתך עשרה כוסות יש בהן משום זוגות

31. מהדר' ליוורנו תי"ד, עמ' קמט.

32. על פי הפסוק (הושע ג, ד): "כי ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר... ואין אפור ותרפים". כוונתו שכשאין אפור לעם ישראל, ממילא גם אין תרפים לאומות העולם.

33. ספר חסידים (מרגליות), סימן תתשמו. הדברים יוסברו יותר לקמן בס"ד.

- היכי קיימי רבנן ותקנו מילתא דאתי לידי סכנה". הגמרא מוכיחה מתקנת עשר כוסות בבית האבל שבעשר כוסות אין חשש לזוגות. אלא שהדבר קשה: אם כן, מדוע מקשה הגמרא (קט, ב) בעניין תקנת ארבע כוסות בפסח שהתקנה יכולה לגרום סכנה? אדרבה, נאמר כיוצא בזה בהיפך, שהתקנה מוכיחה שבארבע כוסות אין בעיה?

הרב יאיר בכרך בשו"ת חוות יאיר (סי' כה-כו) כתב שזו באמת קושיה חזקה, והסביר בדוחק שאף אם אין בכך משום זוגות, מכל מקום יש חשש לכשפים. בבית האבל שזה באקראי אין לחוש לזה, אך תקנת ארבע כוסות היא תקנה קבועה בכלל ישראל, ובמקרה זה יש להקשות מדוע לא חששו לכשפים.

אלא שהמאירי יכול ליישב קושי זה בנקל. יסוד מוסד הוא שכוח התקנות תלוי בהתפשטותן בהמון, וחכמים תקנום בהתאם ליכולת הציבור לקבלן. על כן מעצם תקנת עשר כוסות ניתן ללמוד שאין בעשרה בעיית "זוגות". אך תקנת ארבע כוסות היא תקנה חשובה וקדומה מדורי דורות לפרסם הנס, ואדם מחויב אפילו למכור כסותו כדי לקיימה. אם כן משום ההבלים המקובלים באותה תקופה, הוצרכו חז"ל לנמק להמון מדוע אין בכך משום זוגות, אבל ודאי שאין להוכיח מכאן שאין לדעת ההמון בארבעה בעיית "זוגות".

3. קשיים בשיטת המאירי

למרות הסנגוריה וביסוס דעת המאירי, הרי שאם נאמץ את דברי המאירי כפשטם, אריכות הסוגיה מיותרת לחלוטין. בנוסף, כאמור, מצאנו שלא רק ההמון אלא אף גדולי האמוראים חששו למזיקים, ואף דנו במציאות היכן יש להחמיר והיכן ניתן להקל, ונתנו עצות מעשיות כיצד להינצל ממזיקים בזוגות. אפילו אם ניתן לפרש שגם חלק מחכמים נמשכו והושפעו מאותן תפיסות, שהיו מקובלות בזמנם, הרי המאירי לא כתב כך, אלא שזו הייתה דעת ההמון.

כמו כן קשה על המאירי מה שאמרו בסוגיה (ק, ב): "רב דימי אמר: שתי ביצים ושתי אגוזים, שתי קישואים ודבר אחר הלכה למשה מסיני". אם יסוד חשש זוגות הינו הלכה למשה מסיני, היאך יכול המאירי לקרוא לו "הבלים"? אף שמסתבר שאין הכוונה כאן ממש להלכה למשה מסיני, אלא לדבר ברור כהלכה למשה מסיני³⁴, מכל מקום אנו רואים כמה החשיבו חז"ל חשש זה, עד שהתבטאו בנוגע אליו בביטוי זה³⁵.

34. כתב הרא"ש הלכות מקוואות סי' א שג' לוגין פוסלין הלכה למשה מסיני, אף שזוהי גזרת חכמים. ובפירוש תפארת ישראל למשנה ביומא פ"ב אות יב ביחס לזוגות: "מצינו כמה פעמים בש"ס דקאמר בפירוש הלממ"ס, ואינו דוקא, רק ר"ל דבר חזק כהלממ"ס... פסחים קי, ב אמרינן דזוגות הלממ"ס, ושם בסוף הענין אמרינן דמאן דלא קפיד לא קפדינן". ראו עוד בספר "יסוד המשנה ועריכתה" לגאון ר' ראובן מרגליות, בירורים ג, עמ' מ-מא.

35. באוצר הגאונים בסוגייתנו ח' התשובות: "וגזרו רבותינו על כולהו זוגי... להודיעך דהני מילי אית בהו מפי נביאים, ואית בהו הלכה למשה מסיני!"

ג. פתח לביאור הסוגיה

1. תמצית היסודות העולים מהסוגיה

ננסה לאחוז בדרכם של הרמב"ם והמאירי ולבאר את הסוגיה באופן המתיישב על השכל, מבלי להתעלם מפשט דברי חז"ל בדבר קיומם המוחשי של מזיקים. כבר ראינו שהרשב"א כתב בגילוי לב בתשובתו הארוכה: "נלאה לבכי למצוא הפתח... ולכי עוד מגמגם... עד אמצא חכם יעשה איתנו ברכה, להוציא באלו רגלינו מן הסבכה...". אף אנו נלך כמלקטים אחר הקוצרים, ונרחיב הפתח אשר כבר פתחוהו חכמים קדומים, תוך תפילה לכוון לאמיתה של תורה.

בפתח דברינו נקדים כמה הקדמות:

א. יסוד מוסד הוא שכל מציאות ארצית מקורה רוחני עליון, ומשם נאצלת ומשתלשלת עד התגשמותה בעולמנו³⁶. כך יש להבין גם בעניין ה"זוגות". קיים יסוד ושורש פנימי של היזק ה"זוגות". שורש זה עשוי להשתלשל להתגשם ולהופיע במיני היזק שונים, בכל תקופה בהתאם לאופייה וביטויה הייחודי.

ב. בסוגיית "זוגות" נאמר שבעשרה אין חשש זוגות, ואחר כך נאמר כך גם לגבי שמונה, שישה וארבעה, אבל בשניים לא אמרו. ניכר שיסוד כל עניין הזוגות הוא בשניים, או במילים אחרות – ביסוד השניות.

ג. לדעת אב"י ור"ב בארבעה אין חשש זוגות. ואף שהזק בכך בר ליואי, עדיין לא חשש ר"ב לארבעה, ונימק כי הנזק אירע לבר ליואי משום שהיה רגיל להקשות תמיד בשעת דרשה. מניין ידע ר"ב שדווקא זו הייתה סיבת היזקו של בר ליואי? האם יש קשר פנימי בין "זוגות" להנהגתו של בר ליואי בשעת הדרשה?

ד. נזכיר שוב את דברי הגמרא שבארץ ישראל לא מקפידים על זוגות, ושמי שאינו מקפיד אין שולטים בו המזיקים. לנוכח אריכות הסוגיה והביטוי 'הלכה למשה מסיני', קשה להבין כיצד כל העניין תלוי בהקפדה או אי הקפדה בלבר?

2. ביאור עניין הזוגות ככוח השניות

מהרש"א בסוגייתנו מבאר כי הקפדת הזוגות הצטמצמה לשניים בלבד, שכן סכנת הזוגות קשורה ל"כוח השניות" החורג מ"כוח האחדות". אף שבכל הזוגות יש סכנה, מכל מקום אין סכנתם חמורה כשניים, שהם "גוף השניות" בעצמה:

סכנת הזוגות לפי שהם כח השניות וכל שני רע, דלכך לא נאמר כי טוב ביום ב', גם גיהנם נברא ביום ב'. וכל הימים שאינן זוגות הם כח הא' והזוגות הם בכח יום ב'. וע"כ ביום ד' מארת חסר כתיב, וניתן רשות למזיקין בליל ד', גם ביום ו'.

³⁶ על יסוד זה מושתתת כל תורת הסוד. ראו לדוגמה רמח"ל בספרו דרך ה', חלק א פרק ה סי' ג-ד.

נתקלל אדם וארץ. וזה שאמר לקמן: בתרי קטלינן בארבעה מזקינן, משום דתרי הוא גוף השניות אבל הד' אינו רק כח השניות... אבל שנים שהם עיקר ומקור השניות.

בשו"ת חוות יאיר (סי' רלג) ביאר הדברים מעט יותר. אמרו חז"ל במסכת שבת (פא, ב) שלא יקנח אדם בחרס מפני כשפים. כמו כן מסופר שם על מטרוניתא שלא הצליחה להפעיל את כשפיה על חכמים, והסבירה שזה מפני שאינם מקנחים בחרס, אינם הורגים כינה בבגדיהם, ואינם תולשים את הירק לאכול אותו כמות שהוא באגודתו³⁷. הרב יאיר בכרך נשאל מה הקשר ומה הפשר, וסקר באריכות תחומים מדעיים נרחבים שגם בנוגע אליהם אין שכלנו יכול למצוא הסבר נאות, ולא רק בנוגע לעניינים לא רציונאליים ככשפים. לאחר מכן ניסה למצוא בכל אופן מענה הגיוני לדבר:

וייתכן לומר, שיותר שולטים במי שמקלקל הנהגתו, ונמשך אחר תכונות מקולקלות ומידות רעות, שמצא מין את מינו, כענין זוגות למאן דקפיד, מפני שכל זוג ונפרד רע, ואין טוב רק היחיד המוחלט ב"ה. וכן זה היושב בגילוי אחר וממשמש הוא נגד קו הצניעות, אף שאין רואה. וכן דאכל ירקא וכו' ואינו ממתין לחתוך האגודה, היא ממידת הזוללות, והמקנח בחרס מפני שאינו מקנח יפה, והוא סימן מזוהם.

בעל החוות יאיר קושר את הפן החיצוני והפיזי בפן הפנימי והנפשי. לדבריו כוונת הגמרא היא שחוסר נקיות וגסות פיזית, ובמקביל כל שניות וחוסר הרמוניה נפשית, הם מצע לאחיזת כוחות הטומאה והנזק. יש בדבריו קביעה שנקיות, צניעות וטהרה קשורות זה בזה, והתוכן הפנימי של עניין הזוגות הינו הפירוד והשניות. אם ננסח דבריו בלשוננו נוכל לומר כך: חיים שאינם שומרים על איזון והרמוניה בין מרכיביהם - פרוצים ממילא להיזק.

אמנם לאחר הסברו הנפלא כתב: "וכל אלה סברות בדויות, וסוף דבר שהם למעלה מן הטבע". אך לענ"ד דבריו אמת הם, אלא ששתי האמירות נכונות. אכן עניין הכשפים וכוחות הטומאה בלתי נתפס בשכלנו, והדרישה למצוא הסבר רציונאלי לדבר שביסודו אינו רציונאלי נסתרת מיניה וביה. אך מאידך גיסא, נראה דווקא שהסבר זה עומד באמת על שורש העניין לאשורו. נבאר העניין יותר, כפי שעולה ממקורות נוספים.

הבאנו לעיל דברי מהרש"א בעניין "כוח השניות". כיוצ"ב כתב גם מהר"ל מפראג בספר גבורות ה' פרק לח:

37. לשון הגמ': "מה אעביד לכו, דלא מקנחיתו בחספא, ולא קטיל לכו כינא אמניכו, ולא שליף לכו ירקא ואכיל לכו מכישא דאסיר גינאה".

מה שאמר הלילה הזה משומר מן המזיקין, הוא ענין גדול מאוד, נתבאר במה שיום פסח נקרא ראשון... כי אין מזיקין שולטים רק בשניות, כמו שידוע במה שאמרו חכמים שלא לאכול זוגות ולשתות זוגות וכו', ואינם שולטים על אחדות. ודבר זה הוא סוד נפלא!

כך כותב מהר"ל גם בנתיב העבודה בפרק יט לגבי קריאת שמע, שאמרו חז"ל כי יש בכוחה להגן מן המזיקים³⁸:

יש לשאול, מה ענין קריאת שמע אצל המזיקין? אבל פירוש דבר זה, כי המזיקין כחם כח השניות... ולכן אסרו חכמים לאכול ולשתות זוגות... כי המזיקים אינם בראשונה ולא נבראו בעצם ובראשונה... ולכן נבראו בין השמשות של ערב שבת, ואין להם אחדות עם העולם... ולפיכך כל מי שקורא קריאת שמע שאומר שמע ישראל ה' א-להינו ה' אחד.

יש להוסיף ולחזק דברי מהרש"א ומהר"ל. אמנם במסכת אבות (ה, ו) ובמסכת פסחים (נד, א) נאמר שהמזיקים נבראו בערב שבת בין השמשות, אך בפרקי דרבי אליעזר (פרק ג) מובא שנבראו ביום השני. נראה ששתי הדעות יונקות משורש אחד; המזיקים מבטאים חיסרון ומציאות שאינה שלמה, מה שיכול להתבטא ביום השני שבו יש הברלה והפרדה מהאחדות הראשונית של הבריאה, או לחילופין בשולי הבריאה, בשלהי היום השישי, בין השמשות, שעה שאינה לא יום ולא לילה, המבטאת מציאות שאינה שלמה.

"כוח השניות" בלשון דורות ראשונים יכול להתפרש ולהתבטא, במושגים של ימינו, ב"נפש מפוצלת" שאינה מאוזנת ואינה הרמונית. ההיגד העקרוני של הסוגיה הוא שנפש שאינה חיה באחדות את כלל מרכיביה אינה מוגנת אלא צפויה לנזקים שמקורם בחוסר שלמותה. בעל החוות יאיר פתח את הדברים קצת יותר, ופירש שזו התייחסות נכונה גם כלפי כלל המציאות; זוהמה, זוללות וגסות הינם העצמה של הצד החומרי על פני הצד הרוחני. אישיות החיה בפיצול ולא בהרמוניה בין מרכיביה, בין בתוככי הנפש ובין ביחס שבין הגוף לנפש, חשופה לנזקים שמקורם בחוסר ההרמוניה האישית.

ארץ ישראל הינה מציאות שבה גם חיי החולין והמציאות החומרית הינם קודש ומצווה, בה ניתן לחיות חיים גשמיים ורוחניים שלמים, בלא פיצול וצרימה. גם האומה יכולה לממש את הופעתה השלמה רק בא"י, כלשון הפסוק "ומי כעמך ישראל

38. בספרו נתיבות עולם. ראו עוד בספרו באר הגולה באר שני, וכן בספרו חידושי אגדות למסכת ראש השנה יא, ב.

גוי אחד בארץ"³⁹. ממילא אין שליטה למזיקים בה. על כן אמרו שבארץ ישראל אין חוששים לזוגות, ובכלל לא האריכו בה בדברים מעין אלו.

גם דברי רבא על בר ליוואי, שהוזק מחמת שהיה דמות ידועה של מקשן בעת הדרשה, משקפים את אותו העניין. רבא לא אמר זאת בדרך נבואה, אלא ראה את הביטוי העצמי על חשבון האחרים כיונק משורש זהה לכוח השניות. אדם שמקשה תמיד באמצע הדרשה הוא גורם מפרד שאינו רואה את שלמות החבורה, אחדותה ותפקיד כל אחד מחלקיה.

3. היעלמות המזיקים במהלך הדורות

לאור הדוגמה הנקודתית מסוגיית "זוגות", ייתכן שאפשר להגיע להבנה כללית של דברי חז"ל בנושא, וליישב בין דעות הראשונים בנוגע לקיומם של מזיקים. ידועה אמרתו של האדמו"ר מקאצק, שנשאל כיצד ייתכן שהרמב"ם מתייחס בזלזול לסגולות וכשפים בניגוד לעולה מדעת חז"ל? תשובתו החריפה הייתה: כאשר הרמב"ם פסק שאין שדים – הם ברחו⁴⁰.

נראה שדברי האדמו"ר מקאצק אינם הלצה בעלמא. ייתכן כי בעבר אכן היו המזיקים שכחים. באותם ימים בהם החושך עדיין כיסה ארץ, והבערות והאלילות עמדו בתקפן, הייתה לרוח הטומאה מהלכים מציאותיים מוחשיים כפי גסות התפיסה של ההמון. חז"ל הכירו את שורש העניין, והורו הוראות בעניין המזיקים, מתוך ידיעה שיש להם יניקה ואחיזה בגוף השניות ובכוחה. אולם הרמב"ם בהגותו ובפסקיו האיר לעולם כולו, והרים את הדעת למקום בו כבר אין שליטה לכוחות אלו הניזונים מסיגי רוח האדם. כאשר האמת הולכת ומתבררת, והעולם הולך ומתנער מהתפיסות החשוכות, ממילא מתפוגגים החסרונות במציאות שביסוד המזיקים. וממילא בטלו כוחות אלה.

כך עולה גם מדברי פירוש "תפארת ישראל" על המשנה. בפירושו למשנה בסנהדרין (ז, ז, בועז, אות ג) בעניין אוב וידעוני, הביא רבי ישראל ליפשיץ את דברי מהר"י חאגיז שראינו לעיל, והוסיף בהם טעם לשבח:

מצוה להודיע, דיפה כתב כאן רבינו הגאון מהר"ש אלגאזי (ט"ס, צ"ל: מהר"י חאגיז) זצוק"ל בעץ החיים. וז"ל בקיצור, דעתה קרוב לאחרית הימים שיתפשט האור הא-להית על כל בשר, וראו כל בשר כי אין עוד מלבדו, לכן האור הזה

39. שמואל ב ז, כג. ובזהר ח"ג צג, ב: "ודאי בארץ הם גוי אחד, עמה אקרונ אחד, ולא אינון בלחודייהו... לא אקרונ אחד אלא בארץ".

40. ספר בצל החכמה, עמ' 187. ובספר שיח שרפי קודש, עמ' נב, אות מא: "והלא בגמרא נמצא כמה מעשיות משדים? ואמר שהרמב"ם פסק כך שאינו נמצא בכדי שבאמת לא ימצא. כי כאשר פסק זאת הרמב"ם פסקו כך ובשמים, וממילא אינו נמצא. אבל באמת היה נמצא עד פסק הרמב"ם".

כבר הבקיע ומאיר ובא, והטומאה כליל תחלוף, וכבר גער ד' בשטן ונתבטלו כחות הטומאה אלו, וכל בעלי אומניות באלו יבש ידם, הכל סר יחדיו נאלחו, ואין גם אחד אשר כח בידו לכשף או לנשף, והאמונה באלה ובכוח הכישוף כעת לא תקונן רק במוחי השוטמים והתינוקות... ולכן עכשיו כל עניינים האלו רק דמיונות כוזבות, והבל ורעות רוח!

לדעת מהר"י חאגיז אין בימינו כוחות טומאה כלל, ובעל ה"תפארת ישראל" קושר את היעלמותם של ענייני הכשפים וכוחות הטומאה באור ה' ואור השכל המאיר ובא, בדומה להסבר האדמו"ר מקאצק.

סיכום: רלוונטיות הסוגיה לימינו

נראה שחכמי ישראל צדקו יחדיו. ביסוד העניין, אין לחיצונים ולנזקים שליטה במציאות שלמה ואחדותית, אלא במציאות חסרה ולא הרמונית. עם זאת, דברי הגמרא נקבעו לדורות, כיוון שהדברים נכונים ויציבים אף בימינו, אלא באופנים אחרים מופשטים יותר.

שורש העניין היה ונשאר כוח השניות. "וְהָיָה לָהֶם דְּבַר ה' צוֹ לָצוֹ צוֹ לָצוֹ קוֹ לָקוֹ קוֹ לָקוֹ זְעִיר שָׁם זְעִיר שָׁם לְמַעַן יִלְכוּ וְכָשְׁלוּ אַחֲזֹר וְנִשְׁבְּרוּ וְנִקְשְׁוּ וְנִלְכְּדוּ" (ישעיה כח, יג). לעולם מהדהדת בעולמנו הקריאה לאחדות הניגודים ולתפיסה שלמה ומרוממת, בצד הפסיכולוגי של נפש האדם, ביחס לכיוונים שונים בהופעת האומה וביחס לכל רבדי החוכמה הא-להית. והעולם צועד ומתקדם לגילוי האחדות הכוללת.

נספח: מיהו "יוסף שידא"

"יוסף שידא" נזכר פעמיים בש"ס. בפסחים קי, א: "אמר רב יוסף, אמר לי יוסף שידא: אשמדאי מלכא דשידי ממונה הוא אכולהו זוגי..." מיד אחר כך הביאו גם רב פפא: "אמר לי יוסף שידא: בתרי - קטלינן, בארבעה - לא קטלינן, בארבעה - מזקינן". פעם נוספת נזכר "יוסף שידא" בעירובין מג, א בעניין שמועה הלכתית שתמהו כיצד נאמרה בשבת לפני רב חסדא בסורא, ולעת ערב באותה שבת נאמרה גם לפני רבא בפומבדיתא, והרי לא גרו באותו תחום. אמרו על כך: "לאו אליהו אמרינהו?" והשיבו: "לא, דלמא יוסף שידא אמרינהו".

מובן שיש שיפרשו את הדבר כפשוטו, שיוסף שידא הוא שד. כך כתב רמב"ן בתשובתו (מיוחסות, רפג) להצדיק מנהג אשכנז שהיו משתמשים בשדים: "ובודאי פשוטי השמועות כך הם, ומעשה דבן תמליון ודגיטין ודיוסף שידא ושאר מעשים בתלמוד ובמדרשי אגדה הן מטיין". כיוצא בזה מובא בספר אור זרוע (הלכות עירובין

קמז) בשם רבי יהודה החסיד⁴¹, וכן במהר"י יעבץ בהגהותיו על ספר יוחסין (מאמר שני, סדר האמוראים).

אכן גם כאן מעניינת ביותר היא פרשנותו השכלתנית של המאירי. גם הוא פירש בעירובין שהייתה זו דמות ממשית, אלא שהדברים נאמרו בדרך הלצה, והכוונה שמוסר הידיעה היה מי שאינו זהיר בהלכה: "ותירץ לו דרך צחות: דלמא יוסף שידא, פרשו בו גדולי הרבנים (רש"י) שאינו משמר שבת".

בניגוד לפרשנות הפשטנית, מפרש רבי צדוק הכהן מלובלין את הסוגיה בעירובין באופן מופשט ומרתק. ההלכות הופיעו בלבו של אחד מבית המדרש, אך חכמים לא ידעו להכריע אם היה זה מצד רוח הקודש בבחינת "אליהו", או מצד אחר בבחינת "יוסף שידא":

ובכל הכנסיות של תלמידי חכמים נמצא... בחינת התגלות אליהו, כדאיתא (מנחות מה, א) פרשה זו אליהו עתיד לדורשה. ובחידושי הרשב"א שם כתב שאליהו יתגלה לאחד בבית המדרש לדרוש הפרשה. והיינו שיופיע בלבו התגלות התחדשות בדברי תורה והוא בחינת התגלות אליהו. וכדאיתא בספר נצח ישראל ממהר"ל מפראג⁴², על מה שאמרו... 'לאו אליהו אמרינהו וכו' דלמא יוסף שידא אמרינהו'. ואם היה התגלות אליהו בפועל, שהיה נראה אליהם, איך היו מסופקים בגמרא על ידי מי היה? רק שזהו בעצמו שמופיע בלב ההתחדשות בדברי תורה הוא בחינת התגלות אליהו, ורק נצרך מבינות (=הבנה) על זה, שלפעמים הוא בא מצד ההיפך יוסף שידא⁴³.

בנוסף לשני המופעים של השם "יוסף שידא", נמצא בחז"ל פעם נוספת שם אדם מישראל לשד, והוא "יונתן שידא". המשנה (יבמות טז, ו) אומרת שמשיאין אשה על פי בת קול שמת בעלה, ומספרת: "מעשה באחד שעמד על ראש ההר ואמר: איש פלוני בן פלוני ממקום פלוני מת, הלכו ולא מצאו שם אדם, והשיאו את אשתו". ובגמרא שם (קכב, א) הקשו: שמא שד היה? והשיבו שראו דמות אדם. ושאלו שוב והרי גם להם

41. לפי ההסבר המובא שם, המידע עבר בין השדים בדרך "טלפונית": "כגון שהיה שד אחד בסורא ויוסף שידא בפומבדיתא. ואמר לו אותו שידא דבסורא דרך לוח חלול וארוך".

42. יעויין בביאורו של המהר"ל שאכן פירש בדרך זו (נצח ישראל כח), אך התייחס במפורש רק לגילוי אליהו ולא ליוסף שידא.

43. ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק בראשית, פרשת וישב אות ה. כיוצא בזה כתב גם בפרשת מקץ אות יד: "שהופיעו ההלכות בלב אחד מבית המדרש, ולא ידעו אם היה מצד הקדושה על ידי אליהו בבחינת רוח הקודש, או מצד יוסף שידא". בדרך דומה יש לפרש את המושג "בת קול", כגון בתנורו של עכנאי (ב"מ נט, ב) ואלישע בן אבויה ששמע "שוכו בני... חוץ מאחר" (חגיגה טו, א). ראה הרב אליהו דסלר, "מכתב מאליהו", ח"ד עמ' 289 ובעיקר ח"ה עמ' 220.

דמות, והשיבו: "אמר רבי חנינא, אמר לי יונתן שידא: בבואה אית להו, בבואה דבבואה לית להו".

הפירוש הפשוטני הוא כמובן שזהו שמו של השד שלימד את רבי חנינא. כך פירש מהר"י יעב"ץ שהוזכר לעיל, וכך לכאורה עולה מדברי ה"רעיא מהימנא" בפרשת פנחס:

ואוף הכי דפרשין דמלכא הוו מארי משנה דאינון כמלאכים משמשין לון שדים יהודאי דאינון רשימין באות ש-די, ואית שדין ומזיקין מסטרא דמסאבו דאתקריאו שדים עכו"ם, וזה לעומת זה עשה הא-להים. ובגין דא אמרו מארי מתניתין דאינון ג' מינין מינייהו, חד מין דלהון כמלאכי השרת, ומין תניינא כבני אדם, ומין תליתאי כבעירן. ואית בהון חכימין באורייתא דבכתב ודבעל פה, אתקרי יוסף שידא על שם דאוליד ליה שד. ולא למגנא אמרו מארי מתניתין: אם הרב דומה למלאך יי' צבאות תורה יבקשו מפיהו⁴⁴.

אך רש"י התקשה לפרש כך, ועל כן הוסיף פירוש מעניין: "לימדני יונתן שידא - שד היה, או בקי בהן". רוצה לומר ייתכן שלא היה זה שם של שד, אלא כך כינו את מי שהיה בקי בענייני שדים. רש"י פתח בפנינו צוהר להבין שיש פעמים בו שם אדם המופיע כשם של שד, מבטא ברמיזה את קישורו של האדם לאותם עולמות הנסתרים.

אם נצרך את פרשנותו הנועזת והמופלאה של רש"י לפרשנות המעמיקה והמופשטת של מהר"ל ור' צדוק, יש לפרש כיוצא בזה והרבה יותר מכך ביחס ל"יוסף שידא", וכאן הדבר אף זועק מעצמו: "רב יוסף" אמר בשם "יוסף שידא"! נראה לענ"ד שהדברים נכתבו ברמיזה, וכוונתם הפנימית שרב יוסף אמר דבריו מתוך הבנה מעמיקה בטבע הנהגת הרוע שבעולם.

גם מימרת רב פפא הסמוכה לדבריו שאובה ממנו, שכן רב פפא הוא תלמידם של אביי ורבא תלמידיו של רב יוסף. אפשר גם שאחר שהתבטא רב יוסף בסגנון זה כבר הפך הביטוי "יוסף שידא" לשם דבר ועשאוהו כדוגמה, שהרי במשמעות זו מתפרשת הסוגיה בעירובין אליבא דמהר"ל ור' צדוק, שהרי מדוע סברו ליחס גילוי פנימי זה של אחד מבאי בית המדרש דווקא ליוסף שידא? אלא שמושג זה הפך לדוגמה ושם דבר.

זו כפי הנראה גם הכוונה העמוקה ב"רעיא מהימנא": "ואית בהון חכימין באורייתא דבכתב ודבעל פה, אתקרי יוסף שידא על שם דאוליד ליה שד". ואפשר שכל שלושת המינים שמנו ב"רעיא מהימנא" הם ביטויים לא שלמים של מציאויות אנושיות שונות, הנחלקות לשדים עכו"ם ושדים יהודיים, ובתוכם חלוקה נוספת - כמלאכי השרת, כבני אדם וכבהמות. ולכן סיים ב"רעיא מהימנא" שם וכתב: "ולאו למגנא

44. זהר פרשת פנחס דף רנג, א.

אמרו מארי מתניתין: אם הרב דומה למלאך ה' צבאות תורה יבקשו מפיהו", ונראה לענ"ד שהן הן הדברים, דהיינו ששומה עלינו לברר היטב את מקור לימודנו ויניקתנו, ולא לחינם הזהירו רבותינו על כך⁴⁵.

רב יוסף שהיה סגי נהור, אכן היטיב לראות במבטו הפנימי⁴⁶. מנקודת מבט חיצונית כוח השניות מבטא שסע ופיצול כוחות נפש העלול להוליך להתנגשות הרסנית, ואישיות החיה שלא בהרמוניה חשופה לנזקים. אך בעיני רב יוסף מפגש של כוחות מנוגדים אינו חייב להיות הרסני אלא יכול בהחלט להוביל לסינרגיה ותיעול לאפיק גבוה ושלם יותר.

כיוצא בזה כתב הראי"ה קוק בעניין דומה:

ימים רבים עברו על החכמה המכנית, והחק המלא שגיאה, "ששני כחות המתנגדים זה את זה הם מולידים שלילה בהפגשם", היה לקו להתעשיה, שהיה לה כעול ברזל על צוארה. אבל באו הנסיונות, והתרחבה ההכרה, עד שצעדה בגאון ההחלטה כי לא שלילה יולידו שני כחות המתנגדים בהפגשם, כי אם "כח חיובי מחודש", שגם הוא יהיה לכח פועל ליהנות בו בני אדם, כשידעו איך להשתמש בו⁴⁷.

אחדות אינה אחידות, ומפגשם של כוחות מנוגדים עשוי להוביל להפריה הדדית ומציאות עוצמתית ושלמה יותר. בידול ואבחנה אינם שליליים בהכרח, אלא נצרכים בהחלט בחינו, כאמצעי ודרך אל אחדות הרמונית.

בזה מוסבר ומדויק מאוד לשון הגמרא: "אמר רב יוסף, אמר לי יוסף שידא: אשמדאי מלכא דשידי ממונה הוא אכולהו זוגי, ומלכא לא איקרי מזיק. איכא דאמרי לה להאי גיסא: אדרבה, מלכא רתחנא הוא, מאי דבעי עביד, שהמלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין מוחין בידו".

45. ממש כך ניתן לראות ולפרש באגדת שלמה המלך ואשמדאי (גיטין סח, א-ב). עיון מעמיק במדרש חז"ל מביא למסקנה ברורה כי זהו משל, וחז"ל במדרשם העמוק הצביעו על מורכבות מיוחדת במינה באישיותו של שלמה המלך. שסע עמוק ופנימי, וכמין שתי נפשות עוצמתיות שהתגושו בקרבו. ראו מאמרו הנפלא של הרב נחום אליעזר רבינוביץ', דרכה של תורה; פרקים במחשבת ההלכה ובאקטואליה, "חידת שלמה ופשרה", הוצאת מעליות תשנ"ט, עמ' 175-184 ובעיקר בעמ' 180-181. תשואות חן לירידי עוז הרב טוביה בר אילן שהעמידני עליו.

46. ראו כיוצא בזה בברכות דף נח, א: "רב ששת סגי נהור הוה, הוה קאזלי כולי עלמא לקבולי אפי מלכא, וקם אזל בהדיהו רב ששת. אשכחיה ההוא מינא אמר ליה: חצבי לנהרא, כגני לייא? אמר ליה: תא חזי דידענא טפי מינך..."

47. הראי"ה, אדר היקר, עמ' יג, בתחילת המאמר "מעט צרי".

רש"י שם פירש שכוונת רב יוסף היא שכיוון שאשמדאי ממונה על הזוגות ממילא "לא חיישינן לזוגות". יש שהקשו בצדק, מניין לרש"י שזו הכוונה, הרי מיד אחר כך הביאו דברי רב פפא: "אמר לי יוסף שידא: בתרי - קטלינן, בארבעה - לא קטלינן, בארבעה - מזקינן"⁴⁸. כפי הנראה כוונת רב יוסף עמוקה היא. "כוח השניות" כוח יסודי ועמוק הוא בעולמנו, על כן הוא מיוחס לאשמדאי "מלך השדים", בעל כוח הנזק עליו אמרו שיכול להיות כפוף לקודש⁴⁹. רב יוסף לא אמר שאין ב"זוגות" כוח נזק, אלא דייק לומר: "ומלכא לא איקרי מזיק", דהיינו הוא בשורשו אינו כוח נזק אלא כוח שעלול להזיק אם אין משתמשים בו כהוגן, ומכאן הדרכתו של רב יוסף שאל לו לאדם לחשוש מכוח זה⁵⁰.

וכמה מאירים הדברים את דברי רב יוסף שהיה החוזה הגדול והמנחם במבטו המעמיק על תקופתנו, בה מתגוששות בתוכנו תרבויות קוטביות. על ימי עקבתא דמשיחא "אמרו עולא ורבה: "ייתי ולא איחמיניה". אך רב יוסף מלטף במבטו העמוק את העולמות העתידיים הנפגשים ומתגוששים; עולם הקודש ועולם החולין, עולם ישן ועולם חדש, ובלב מלא באמונה גדולה אמר: "ייתי, ואזכי דאיתבי בטולא דכופיתא דחמריה"⁵¹.

48. כך הקשה בספר "ערוך לנר" על מסכת ראש השנה דף יא, ב בתוס' ד"ה לילה, ראו עוד בשו"ת דברי יציב לאדמו"ר מצאנז, או"ח סי' רז.
49. ואשמדאי מלכא הוא וכל משפחתיה - הא אוקימנא דאינון שדין יהודאין, דאתכפיין באורייתא ובשמהן דאורייתא (רע"מ פנחס דף רנג, א).
50. ראו כיצא בזה עולת ראי"ה, ח"ב עמ' רנח: "ליל שימורים המשומר ובא מן המזיקים הבאים מכל כח של הפרעת המשקלות בנטייתם".
51. מסכת סנהדרין צח, ב ומהר"ל נצח ישראל פרק לו. קישור פן זה בדמותו של רב יוסף שמעתי מידידי הרב טוביה בר אילן.